

O vlogi rokopisov v dolgem preходу iz rokopisne v tiskano knjigo v slovenski književnosti

Matija Ogrin

Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana
matija.ogrin@zrc-sazu.si

Številna slovenska besedila, zapisana v baročni dobi 17. in 18. stoletja, so ostala v rokopisih, ker zaradi ekonomskih in ideoloških razlogov niso mogla prodreti v medij tiskane knjige. Več teh rokopisov je povezanih s tiskano knjigo. Nekateri so bili vsiti v tiskane knjige kot njihovo dopolnilo. Nekateri rokopisi so zato, ker niso mogli biti natisnjeni, besedila posredovali javnosti prav kot rokopisne objave. Spet drugi rokopisi so z rokopisno objavo v 19. stoletju reproducirali priljubljeno tiskano knjigo, objavljeno še v baročni dobi, ki je razsvetljenska miselnost ni pripustila v novo tiskano objavo. Članek pojasnjuje načine sobivanja obeh medijev s poudarkom na slovenskem slovstvu in nakaže nekatere posebnosti rokopisnega medija. Rokopis je omogočal prepisovalcu, da je besedilo občutno prilagodil ne le svojemu jezikovnemu idiomu, temveč ga je v skladu s svojo afiniteto in potrebami lokalnega družbenega konteksta tudi tekstološko prilagodil, variiral, povzel, mu dodajal prvine ustnega izročila ipd. Tako je pisec rokopisno preoddajo besedil (angl. textual transmission, nem. Textüberlieferung) združil z avtorskim ustvarjanjem novega besedila. V težavnem in dolgem obdobju prehoda slovenskega slovstva iz rokopisnega v medij tiskane knjige, ki je trajal od 16. stoletja vsaj do srede 19. stoletja, je rokopis bil medij, ki je omogočal sintezo prepisovanja besedila ter njegovega variiranja in poustvarjanja.

Ključne besede: zgodovina knjige / slovensko slovstvo / barok / razsvetljenstvo / rokopisi / kodeksna knjiga / tiskana knjiga

V času, ko je iznajdba tiska s premičnimi črkami začela z daljnosežno preobrazbo pisne kulture ter v nekaj stoletjih s tiskano knjigo zavzela Evropo in svet, je kodeksna knjiga, kakor jo poznamo danes, imela že več kot tisoč let dolgo zgodovino. Tisoč ali še petsto let več, odvisno, kako postavimo njene mejnike, je knjigi omogočal življenje – rokopis. Knjiga je v obliki rokopisa nastala, kot rokopis je bila prepisana v nov rokopis z napakami, variacijami ali dodatki, kot rokopis je bila izposojena in brana nepismenim, krožila je med izobraženimi in iz-

polnjevala svoje poslanstvo, pogosto vse dotlej, dokler ni bila uničena. Za rokopise je bilo treba izdelati pergament in pozneje papir, črnilo, barvila, vezavo, vse to je zahtevalo poklice in obrtne večšine, katerih vrh je bilo pisanje besedila in naposled – objava. Ko denimo pravimo, da je Ovid objavil *Žalostinke iz Ponta* leta 13 po Kr., hočemo s tem reči, da jih je tedaj napisal in poslal znancem, ki so jih prepisali in razširili v rokopisih. To je bila tedaj in še dolgo običajna – rokopisna objava. Za takšno življenje književnosti in knjige nasploh, skupaj z njeno gmotno podstavo, se je uveljavil izraz rokopisna kultura. Ko se je pojavila nova tehnologija pisane besede in kodeksne knjige – tisk s premičnimi črkami – je ta začela delovati znotraj kulturnih norm, ki jih je že tisočletje obvladovala in določala rokopisna kultura: od temeljnih kriterijev o tem, kakšna besedila so vredna, da so zapisana v knjigi, do grafičnih konvencij o zapisovanju inicialk in naslovov z drugo, običajno rdečo barvo (*littere rubricae*), kolofona na koncu besedila itn. Zato sta rokopisna in tiskana knjiga po uvedbi tiska še dolgo časa sobivali ena ob drugi, tiskane knjige pa so posnemale domala vse konvencije rokopisnih besedil, celo okrajšave. V današnji percepciji ju preostro in umetno ločujemo.¹ Rokopisna kultura ni izgubila svoje družbene in kulturne vloge, saj v zgodnjem novem veku tisk nikakor ni bil kar splošno dostopen. Njegova dostopnost je bila v raznih okoljih in za razne vrste besedil zelo različna. Značilen primer zahodne književnosti so denimo Shakespearejeve drame: pred posthumno objavo njegovih zbranih dram, znano kot *First Folio*, je vsaj polovica njegovih del krožila le v prepisih med igralci, šepetalci idr. gledališčniki, in bi bila brez te izdaje v veliki meri izgubljena ali razdrobljena (Greetham 73). John Donne je domala vso svojo poezijo objavil v rokopisni obliki in je v tisku izšla šele posthumno. Med pomembnimi razlikami med rokopisno in natisnjeno izdajo Donnovih pesmi je denimo ta, da so ločila v rokopisni izdaji bila še retorična, t.j., skladno s pisnim izročilom srednjega veka so pomenila govorne premore za vdih in glasno izreko, tiskana posthumna izdaja pa je ločila že predstavila v sodobni skladenjski vlogi (Greetham 74). Poleg tega so celo nekateri humanisti, ki so izdali številne tiskane knjige, kritizirali tisk zaradi tiskarskih napak in pokvarjenih besedil. Erazem Rotterdamski kot eden vodilnih humanistov je zapisal znani očitek, da je celo vsak čevelj izdelan pod strogim nadzorom cehovskega mojstra ter zato z mnogo več znanja ter pozor-

¹ Prim. odlična poglavja o tem, kako zmotno so v 19. in 20. stoletju zgodovinarji književnosti in bibliografi ločevali rokopise in tiske, v McKitterick (50–52) – celo do te ekstremne stopnje, da so trgali in uničevali stare vezave, kjer je bilo v en volumen skupaj vezanih več tiskov in rokopisov, in jih razdelili v ločene, »znanstveno« urejene zbirke.

nosti, kakor pa so teh dobrin deležna besedila Aristotela, Cicerona in celo Sveto pismo, ki pogosto prihajajo iz tiskarskih delavnic pokvarjena zaradi malomarnosti in neznanja, medtem ko so nekdanji izdelovalci rokopisnih knjig imeli tako visoke standarde natančnosti, pravi Erazem, kakor jih imajo dandanes notarji in zapriseženi odvetniki (McKitterick 110–111).

Razvoj tiskarstva in knjižnega trga je privedel do prevlade tiskane knjige nad rokopisno kot ključnega nosilca ali medija besedil v procesu več stoletij. Ta proces je bil pri raznih narodih različen, saj so različna stopnja svobode knjižnega trga in tiskarstva nasploh, vloga mecenov in politični interes (protestantskega) plemstva ustvarjali zelo različne ekonomske okoliščine. Ta članek naj bi z nekaj orisnimi potezami predstavil le eno točko tega obširnega procesa: sobivanje rokopisov in tiskov kot točko prehoda iz enega v drug medij v slovenski književnosti. Primeri, ki jih bom navedel, nikakor ne zadoščajo za predstavitev celotnega procesa. Zavestno se omejim na primere, ki naj ponazorijo zapleteno razmerje med rokopisno kulturo in kulturo tiskane besede v slovenščini v času od 17. do 19. stoletja.

Sobivanje rokopisa in tiska

Protestantski prepisi

Prepleteno življenje tiska in rokopisa v slovenskem slovstvu je staro toliko kot slovenska knjiga, le da za njuno najzgodnejše obdobje nimamo veliko ohranjenih prič rokopisne preoddaje besedil. Šestero pesmi v *Katekizmu* 1550, v katere je Trubar strnil snov šesterih poglavij *Katekizma*, so skoraj gotovo prepisovali že v 16. stoletju, četudi za to nimamo dokazov; vsekakor pa so jih slovenski protestantje na Koroškem prepisovali še v 18. stoletju, kot izpričujeta (domnevno žal izgubljena) rokopisa iz Djekš in iz Podkloštra, oba iz pozne baročne dobe. *Rokopis iz Djekš* je, kot je Ramovševo poročilo o njem povzel Marijan Smolik, vseboval »45 pesmi, ki so prepisane iz starejših rokopisov, ti pa so pesmi vzeli iz TKP 1584² in TKP 1595³ ter iz ustnega izročila. Pesmi so prazniške, molitvene in katehitične vsebine ter pre-

² Jurij Dalmatin: *Ta celi catehismus, eni psalmi inu teh velikih godov stare inu nove kerszhanske Pejsmi*. Wittemberg 1584. V novejši strokovni literaturi je za to delo uveljavljena krajšava DC 1584.

³ Felicijan Trubar: *Ta celi Catehismus, eni Psalmi, inu teh veksbih Godou, stare inu nove Kerszhanske Pejsni*. Tübingen 1595. V novejši literaturi krajšava TfC 1595.

pesnitve psalmov.« (Smolik § 135) *Rokopis iz Podkloštra* je bil privezan k celovški izdaji Dalmatinovega molitvenika *Kristianske bukvize* iz leta 1784; med drugim je vseboval 13 pesmi, splošno znanih in pogosto prepisanih. (Smolik § 139) Oto Sakrausky je v nemški pesmarici, tiskani v Augsburgu leta 1701, našel dva rokopisna lista, kjer sta zapisani *Ena serzhna inu troshtliva molitou sa eno pravo kerszhansko smert* in *Ena pogrebska peissen*, obe iz Dalmatinove pesmarice iz leta 1579.⁴ Vsi ti rokopisni dodatki so reproducirali določena besedila iz starejše tiskane knjige: ljudem so posredovali pesmi in molitve, ki so jih rabili pogosto, tiskanih knjig pa ni bilo dovolj. Čeprav so vsi omenjeni dodatki, ki nadaljujejo življenje poprej natisnjenih besedil, razmeroma pozni – iz 18. stoletja – jih tu omenjam na prvem mestu, ker je jasno, da so podobni ali obširnejši rokopisi obstajali že poprej, gotovo že v 16. stoletju, in dopolnjevali tiskano knjigo ali jo celo nadomeščali. Žal se nobeden od teh, kolikor mi je poznano, ni ohranil.

Slovenski evangelistarij

Pomemben dokument o slovenski slovstveni dejavnosti s konca 16. ali začetka 17. stoletja je rokopis *Slovenski evangelistarij* z latinskimi osnutki za pridige angleškega teologa Thomasa Stapletona. Rokopis na 128 folijih (NRSS Ms 085), ki je nastal med leti 1591 in 1613, vsebuje 80 slovenskih evangelijev za navadne nedelje in praznike ter 52 latinskih konceptov za pridige, vsaka je naslovljena *Pericope moralis huius evangelii*. Rokopis ima pomembno vlogo v zgodovini slovenjenja bibličnih besedil, saj je to eden od začetkov prevajanja Evangelijev pri slovenskih katoličanih.⁵ Ta evangelistar pa je zanimiv tudi kot priča

⁴ Prim. fotografske posnetke v NUK, Ms 1659, IV. 7, in spremno pismo Oskarja Sakrauskega s podatki o najdbi in prepisom prvih vrstic besedila.

⁵ Fr. Kidrič (1924) in Iv. Grafenauer (1924) sta v dveh podrobnih razpravah v ČJKZ IV. dognala paleografske (število rok), prevodoslovne (vpliv Dalmatina in vulgate) in tekstološke podrobnosti, s katerimi sta soglasno utemeljila čas nastanka rokopisa v letih med 1591 in 1613, verjetneje bliže škofijski sinodi leta 1604. Vendar je Grafenauer dopolnil Kidričeva izvajanja s pomembnimi filološkimi (analiza prepisovalnih napak) in historičnimi dognanji (razmere v cerkveni pokrajini, zaradi katerih sta bila neregularno v rabi novi rimski in stari oglejski misal), s katerimi je smiselno razložil menjavanje predloge, pa tudi enkrat večji, drugič manjši vpliv Dalmatina. Nastanek rokopisa je Grafenauer zato umestil v redovniško okolje, bodisi jezuitsko ali frančiškansko, kjer je manj izobražen brat laik izgotovil lepopisni prepis, ob tem pa delal napake, tudi nekatere takšne, ki jih pravi prevajalec Svetega pisma ne bi bil mo-

soobstoja tiska in rokopisa v zgodovini slovenske knjige: evangeli-ji so prevedeni ali predelani večidel samostojno in so zato nov tekst, na sveže zapisan v rokopisno knjigo. Latinske priprave za pridige pa so prevzete iz Stapletonove zbirke perikop nedeljskih in prazničnih evangelijev skupaj z njihovo razlago, pripravljeno za pridige, z naslovom *Promptuarium morale super evangelia dominicalia*. Deli rokopisa z latinskimi osnutki za pridigo torej v rokopisni obliki nadaljujejo slovstveno življenje latinske tiskane knjige. Avtor Thomas Stapleton (1535–1598) je bil angleški teolog; v drugi fazi anglikanske reforme je moral po vzponu kraljice Elizabete I. kot katoliški duhovnik, ki ni priznal kraljeve cerkvene avtoritete, zapustiti Anglijo in je nato deloval na univerzi v Louvainu, predvsem kot eden od ustanoviteljev in profesorjev angleškega katoliškega semenišča (*English college*) na univerzi v mestu Douai v severni Franciji. Tam so se šolali preganjani angleški katoličani od leta 1561 do francoske revolucije, ki je semenišče zatrla. Stapleton je napisal obsežen opus teološke in pastoralne literature. V kontinentalni Evropi je bil zelo razširjen njegov priročnik *Promptuarium morale super evangelia dominicalia*, ki je prvič izšel leta 1591, sledila je še vrsta poznejših izdaj. V ljubljanskem jezuitskem kolegiju so imeli izdajo, ki je izšla v dveh obsežnih delih že leta 1593 v Antwerpnu, vendar se je ohranil le njen drugi, poletni del; zimski del je v Ljubljani ohranjen v izdaji iz Kölna iz leta 1620. Oba dela skupaj obsegata cca. 1400 strani. Vsakemu nedeljskemu evangelijski sledi v nekaj točkah najprej kratek sinopsis možne pridige ali razlage, nato po redu teh točk celotna pridiga – kompleksna teološka interpretacija evangelijskega odlomka. Ohranjeni rokopisni *Slovenski evangelistarij* je bil napisan morda že v letih, ko je Stapleton še živel, ali pa takoj na začetku 17. stoletja. Seveda ni tako obsežen kakor Stapletonov priročnik. V naš rokopis so ekscerpirane večidel le točke, sinopsisi pridig. Tako je denimo evangelij za drugo adventno nedeljo (po rimskem misalu) pri Stapletonu razložen na 45 straneh drobnega tiska, v slovenskem rokopisu pa je (umeščen po oglejskem misalu na tretjo nedeljo v adventu) povzet le na treh straneh opornih točk. Kljub temu rokopis razločno dokumentira, katero vsebino ali elemente Stapletonovih razlag je slovenski pisec prevzel, jih vključil v svojo pridigo in jih tako iz tiskanega medija v latinščini prek slovensko-latinske rokopisne liturgične knjige uvedel v slovensko govorniško razlago.

gel narediti; obe samostanki knjižnici sta dejansko že tako zgodaj imeli tudi omenjeni Stapletonov pridižni priročnik.

Rokopisi v lekcionarjih

Tretji primer ponujajo slovenski lekcionarji 17. stoletja – prve slovenske liturgične knjige nedeljskih evangelijev in beril. Ohranjeni izvodi prvega, Hren-Čandkovega lekcionarja *Evangelia inu lystuvi* (EvL) iz leta 1612 oz. 1613 so odličen primer večplastne besedilnosti, ki jo hibridno sestavljata tisk in rokopis. V Sloveniji so ohranjeni le štirje izvodi te knjige, še nekaj jih imajo večje knjižnice po Srednji Evropi. Kar trem od štirih slovenskih izvodov je privezan daljši ali krajši rokopis z molitvenimi in pesemskimi besedili. Vstavljanje rokopisnih dodatkov v tiskano knjigo je bila še vsaj do poznega 18. stoletja, redkeje celo v 19. stoletju, pogosta praksa, ki je izražala dejanske potrebe in želje tedanjih uporabnikov. Največ besedil obsega t. i. *Muzejski rokopis*, vezan k izvodu v Narodnem muzeju Slovenije: ta obsega 18 pesmi, »od tega vsaj 5 srednjeveških. Samo iz tega rokopisa poznamo 6 pesmi, prvi zapis pa je za 14 pesmi« (Smolik § 171). Po številu strani je najbolj obsežen *Budimpeštanski rokopis*; tamkajšnemu izvodu je dodanih kar 50 strani rokopisa;⁶ »vseh pesmi je 11, samo iz tega rokopisa jih poznamo 5. Srednjeveški pesmi sta samo dve« (§ 176). Smolik je domneval, da bi utegnil nastati *Budimpeštanski rokopis* šele po izidu Kastelčevih *Bratovskih bukvic svetega roženkranca* (1678), Laszlo Hadrovics, ki je o rokopisu prvi poročal in slovenska besedila objavil, pa je nastanek umestil v čas kmalu po sredi 17. stoletja (Hadrovics 379).

Po Smolikovi analizi se torej že samo v t. i. *Muzejskem* in *Budimpeštanskem rokopisu* nahaja vsaj 14 starih, deloma srednjeveških slovenskih pesmi, ki niso bile poprej nikdar zapisane (ali se nam zapisi niso ohranili), kar 11 pesmi v obeh rokopisih pa tudi pozneje ni bilo več nikdar zapisanih in sta zanje edina nosilca. Ti rokopisi so torej nosilci besedilnega izročila, ki je mnogo starejše od tiskanih knjig, katerim so prišiti. So priče besedilne preoddaje, ki sega iz srednjega veka v novi vek, pri tem pa se ravna po izbiri besedil, kakor jo narekuje lokalni cerkveni kontekst, medtem ko tiskana knjiga, v kateri so ti rokopisi ohranjeni, predstavlja uradno liturgično knjigo, namenjeno širše vsem slovenskim deželam: *Vsem catholishkim cerkvam, stuprau v'Krajnski desheli* (EvL 1612), kar je Schönleben pravilno dopolnil v svoji izdaji: *Vsem catholishkim slouenskim cerkuam, stuprau v'Krainski desheli* (EvL 1672). S tem rokopisni dodatki k prvim lekcionarjem izpričujejo, kako

⁶ Prim. NUK, Ms 1663, III. 1: fotografije, ki jih je priskrbel NUKu prvi raziskovalec rokopisa Laszlo Hadrovics, kažejo rokopisne dodatke z molitvami in pesmimi neke slovenske rožnovenske bratovščine. Listi so všiti pred in za knjižni blok EvL 1612 v Univerzitetni knjižnici v Budimpešti, sign. A d 98.

potrebna je bila v začetku 17. stoletja pesmarica, ki v tisku ni izšla in so jo ti nadomeščali. Poznejši Evangeliji in listi so vse od Schönlebnove izdaje tej potrebi zadostili le v majhni meri: lekcionarju sledijo kratak katekizem, molitvenik in pesmarica, ki obsega pri Schönlebnu le sedem, v poznejših izdajah 12 najbolj pomembnih pesmi za petje pri maši ali ob pridigi. Rokopisi, privezani k izvodom Hren-Čandkovih EvL iz leta 1612 kot uradni liturgični knjigi, tako izpričujejo, da je najožji izbor za petje v cerkvi vključeval v začetku 17. stoletja tudi raznolike, od lokalnega okolja odvisne, danes neznane pesmi izginulega pisnega in ustnega slovenskega slovstva, ki so dokumentirane le na teh nekaj rokopisnih straneh.

Primer Stržinarja in Paglovca

Posebno nazoren primer sobivanja tiskane in rokopisne knjige predstavlja pesmarica Ahacija Stržinarja iz leta 1729 *Catholic Kershanskiga Vuka Peissme*. K izvodu te pesmarice v NUK je privezan rokopis Fr. Mihaela Paglovca *Cantilenae variae partim antiquae partim novae in hunc libellum transcriptae* [...]. Stržinar je s svojo pesmarico ponudil Slovincem »prvo samostojno zbirko slovenskih cerkvenih pesmi v protireformacijski dobi«, kot se izraža Mirko Rupel (310), in prvo, kot pravi Smolik, ki ni v njej nobene stare, temveč same nove Stržinarjeve pesmi: katehitične, romarske, svetniške (§ 199). Precej drugačen je značaj Paglovčevih *Cantilen*: na 240 straneh rokopisa je sedem starih prazničnih pesmi, glavnina, kar 40, pa je novih, precej verjetno izvirno Paglovčevih. Kidrič je menil, da Paglovec spretno in pesniško kakovostno nadaljuje starejšo tradicijo: »Pesmi, ki so opremljene z melodijo, so menda po pretežni večini starejše, ki jih je Paglovic že našel, dočim je med onimi, ki se naj pojejo po kaki drugi melodiji, po vsej priliki mnogo novejših in sicer tudi Paglovčevih.« (Kidrič, Opombe 132)⁷ S starimi in novimi Paglovec tako direktno dopolnjuje Stržinarjevo pesmarico, ponekod v rokopisu se celo sklicuje nanjo. Ne glede na veliko razliko v literarni kakovosti obeh pesmaric – saj gre Paglavcu zaradi upoštevanja naravnega besednega poudarka, rime in zahtevnih kitičnih oblik v tem pogledu odlično mesto v slovenskem baročnem slovstvu – je očitno, da je v tem primeru rokopis dopolnjeval tiskano knjigo glede na dejanske potrebe petja v tuhinjski cerkveni občini ob raznih priložnostih cerkvenega leta.

⁷ To Kidričevo mnenje, da so pesmi z napevi stare in torej niso Paglovčeve, je Smolik nekoliko omejil (prim. Smolik 2011, § 225).

Rokopis v tiskanem koledarju

Vse drugačno pa je sobivanje tiska in rokopisa v časovno bližnjem *Leškem rokopisu* (UKM Ms 115). Nastal je v hribovskih vaseh nad Mežiško dolino v letih okrog 1760 tako, da je pisec vpisoval slovensko besedilo na prazne liste, dodane v nemški koledar za leto 1733, *Neuer Salzburger Schreib-Kalender* z besedili nemških pratik in poučnimi sestavki. Slovenska besedila obsegajo razne molitve (mdr. poetično molitev *7 nebeski rigli ali shazi* s pasijonsko vsebino, tudi s staro nekanonično temo slovesa Jezusa in Marije pred pasijonom). Pojavljajo se odlomki iz Hipolitove izdaje Tomaža Kempčana (1715), pa tudi praktični gospodinjski napotki kakor navodilo za tkanje. Vsi ti rokopisni zapisi, skupaj z odlično naivno risbo volka, ki lovi divjega prašiča, so posejani med liste nemškega koledarja, vendar nikakor ne vzbujajo ideje sožitja med rokopisom in tiskom, pač pa podobo, da je koledarska tiskovina služila le kot knjigoveški hrbet, kamor je pisec uvezal prazne liste in nanje zapisoval svoj tekst, podobno kakor so nekatere srednjeveške rokopise uporabili kot knjigoveški material za tiske zgodnjeno-veških stoletij.

Barok v rokopisih 19. stoletja

Prav poseben primer razmerja med tiskom in rokopisom predstavljajo tisti rokopisi, ki reproducirajo že poprej izdano tiskano knjigo. Nekateri primeri, ki pričajo o tem, kako pozno so še prepisovali priljubljene slovenske baročne knjige, so naravnost presenetljivi. Osupnemo lahko, ko zagledamo obsežen rokopis iz 19. stoletja, v katerem je nekdo prepisal celotno knjigo Matije Kastelca *Navuk christianski, sive praxis cathechistica iz leta 1688* (NUK Ms 1390/227). Rokopis, opremljen z imenitnimi, ročno koloriranimi ilustracijami, obsega čez 600 strani. Umetelno izgotovljen in koloriran kolofon na koncu rokopisa (po stari praksi rokopisov in inkunabul) pove, da je Anton Stainz to besedilo prepisal nič prej kot v letu 1843. Ta in podobni neverjetni primeri prepričljivo dokazujejo, da je rokopisna kultura še zelo dolgo po izteku baročne dobe ohranjala njena vitalna besedila živa in priljubljena. Na oko skromnejši, toda podobno vznemirljiv primer te vrste je tanjši rokopis v velikosti četverke, ohranjen v Frančiškanskem samostanu v Novem mestu, ki je na naslovni strani datiran »Gurni tuhain v leitu 1825« z naslovom *Pridge Na Nedele inu Prasnike. I Tail. V leitu 1665*. Vsebuje tri daljše pridige in del četrte, skupaj 56 folijev ali 112 strani.

Vznemiri nas naslovni podatek, ki pravi, da je v rokopisu z začetka 19. stoletja prepisano neko pridržno gradivo s srede 17. stoletja. Vsebina pa nas preseneti z ugotovitvijo, da gre za tri oziroma štiri pridige iz II. zvezka Svetega priročnika Janeza Svetokriškega. Datacija predloge *V leitu 1665* je torej napačna,⁸ toda le za 30 let. V rokopisu je besedilo Svetokriškega prepisano zvesto, besedo za besedo, le da je tuhinjski pisec narečne besedne oblike Svetokriškega nadomestil s svojimi, gorenjskimi; opuščene so tudi reference na margini, vsi latinski navedki pa so prevedeni v slovenščino. To more pomeniti le, da si je duhovnik, ki si je prepisoval te pridige patra Janeza Krstnika, besedilo povsem pripravil za govorni nastop, vključno s (prosto) poslovenjenimi bibličnimi navedki. To se ni zgodilo morda sredi 18. stoletja, temveč leta 1825, šest let po Vodnikovi in Zoisovi smrti (1819), ki velja za mejnik konca razsvetljenske dobe na Slovenskem, v času, ko je Prešeren že napisal svoje zgodnje pesmi. V tem času si je tuhinjski pisec za svoje pridige pripravil ne kakšno razsvetljevsko besedilo, marveč mu je rokopisni medij omogočal, da je segel skoraj stoletje in pol v preteklost, da je z njim oživil retorsko prozo visokega baroka iz tiskane knjige poznega 17. stoletja.

Manj presenetljiv in mlajši primer, toda vreden pozornosti, je rokopis iz (srede ali druge polovice) 19. stoletja, kamor si je nekdo prepisal celotno izdajo Linhartove Županove Micke iz leta 1790 (UKM Ms 17/1). Kakor je v takih primerih značilno, rokopis imitira tudi naslovno stran izdaje, vključno z navedbo tiskarja in nemškimi delom v gotici: *Shupanova Mizka Ena Komedia v dveh akteh. Prenarjena po tej nemshki: Die Feldmühle, inu v Lublani jegrana v Lejti 1790. Stiskana per Joan. Frideriku Egerju*. Navedba tiskarja in podatkov o izidu v rokopisih, ki reproducirajo tiskano knjigo, ima izrecno vlogo, da zagotavlja avtentičnost besedila in s tem izkaže, da je tudi rokopisno objavljena knjiga v vsem enakovredna tiskani.

Izpiski učenjaka za estetski užitek

V istem času kakor tuhinjska obnovitev baročnih pridig Svetokriškega pa je nastajal tudi sklop povsem drugačnih rokopisov, ki predstavljajo novo dobo in pomeni tudi drugo stopnjo v odnosu med rokopisi in

⁸ Druga knjiga SP je izšla dejansko leta 1695 (na naslovnici napačno 1691); ker pa je druga od dveh redovniških aprobacij, podpisal jo je pater Korbinijan Škofjeloški, kapucinski pridigar, pomotoma datirana 20. Aprilis 1665 namesto 1695, je možno, da je prepisovalec to letnico sprejel v prepis kot datacijo svojega vira.

tiski: to so obsežni rokopisni zapiski in izpiski Matije Čopa, ki nudijo vpogled v širono duševno snovanje in literarno recepcijo prvega romantičnega slovenskega esteta in teoretika. Njegova zapuščina (NUK Ms 490) obsega čez 700 strani ekscerptov iz evropske literature, zapiskov in preparacij za predavanja – obsežno gradivo, ki so ga verjetno pregledali le redki raziskovalci Prešerna. To ni naključje, saj so ti rokopisi filološko kolikor sploh mogoče zahtevni. Glavnina teh rokopisov so namreč izpiski, ki si jih je Čop pripravil za lastno preučevanje klasičnih avtorjev iz grške in rimske antike, kot tudi svojih najljubših srednjeveških in novoveških pesnikov in pisateljev, od Danteja in trubadurjev prek Petrarke in Camõesa do klasicistov in romantikov – v širni filološki paleti od klasične grščine in latinščine do historične portugalsčine in španščine, okcitanščine, srednjeveške visoke nemščine, renesančne italijanščine in plejade modernih evropskih jezikov. Nekatero teh zapiskov je Čop gotovo kazal ali celo posojal Prešernu. Toda njihova primarna vloga ni bila več posredovati besedilo drugim in zagotavljati t. i. rokopisno objavo, marveč nasprotno: napraviti kopijo priljubljenega besedila zase, za lastno estetsko kontemplacijo. Stotine rokopisnih strani v zapuščini NUK Ms 490 torej predstavljajo prvovrsten dokument Čopovega branja, pesniškega podoživljanja, literarnega vrednotenja in estetske spekulacije.

Poezija v rokopisnih antologijah

Sočasno in še precej pozneje v 19. stoletju so nastajali tudi rokopisi, v katere so si posamezni ljubitelji književnosti prepisali po lastnem okusu izbrane pesmi priljubljenih pesnikov in si tako pripravili svoje osebne antologije. Malo znano dejstvo je, da so bili osrednji medij, v katerem se je v novem veku širila poezija med njenimi ljubitelji, tudi v Zahodni Evropi prav takšni rokopisi, pozneje imenovani *miscellanea* (Love 5–6). Tudi slovenske knjižnice poznajo takšne *miscellanea*, ki so v slovenskem prostoru nosilke že uveljavljene posvetne poezije, čeravno ne izključujejo tudi religioznih, zlasti Marijinih pesmi. Tak je denimo *Zvezek s prepisi slovenskih umetnih pesmi* (NUK Ms 1355), ki vsebuje vrsto Vodnikovih in Prešernovih pesmi, prevode Bürgerjevih in Schillerjevih romanc čbeličarja Mihaela Tuška iz KČ, priljubljen je v takih zvezkih *Popotnik* Janeza Strela,⁹ tu je Matije Šnajderja *Posrčenje*

⁹ France Koblar je o Strelovem *Popotniku* zapisal, da je bila ta pesem »ponarodela in ena najbolj priljubljenih točk na čitalniških prireditvah« (Koblar: Strel. *Slovenska biografija*).

idr. Podobna je *Pesmarica* Martina Bihtarja (UKM Ms 114), kamor si je lastnik zapisal nekaj Prešernovih, dve Tomanovi, »ilirsko ljudsko«, nekaj hrvaških, nemških, nekatere Slomškove, Potočnikove, ne manjka Strelov *Popotnik* in druge. Obe knjižici sta nastali kmalu po letu 1850, ena na Kranjskem, druga je datirana v Celovcu leta 1855. Izbor pesmi kaže zanimive poteze v estetski in kulturni usmerjenosti obeh zapisovalcev; ker pa nista zapisovala le zase, ampak so se takšne zbirke posojale v branje in prepisovanje, zrcali izbor pesmi tudi implicitni vrednostni horizont, ki ohranja ravnotežje ali povezanost med pesniškim individualizmom, narodno zavestjo in religioznim doživljanjem.¹⁰ Značilno je, da v tej zgodnji fazi narodnega preroda pred pojavom kulturnega boja najdemo v rokopisu Martina Bihtarja, ki je bil skoraj gotovo duhovnik, Prešernovi pesmi *Mornar* in *Pod oknam* ter več drugih ljubezenskih, na prvem listu pa so beležke o darovanih mašnih namenih, kot npr. »Čast Jez[usovemu] in Marijinemu srcu ...«

Rokopis kot medij individualizacije besedila

Zgoraj omenjeni rokopisi in dodatki k tiskanim knjigam kažejo mnogotera razmerja, v katerih sta se medija rokopisne kulture in slovenske tiskane knjige srečevala v dolgi dobi njenega sobivanja. To razmerje je najbolj uravnoteženo pri parih, kot sta denimo Stržinar-Paglovec, kjer so lepo izgotovljene Paglovčeve *Cantilena*e *varie* že čakale na tiskano objavo, vendar tiska te knjige, kot razberemo, ni bilo moč financirati, in zgolj zato ni prešla v tiskani medij. Zato je rokopis ostal privezan Stržinarjevi pesmarici, z njo tvori svojevrstno celoto. Podobno harmonično razmerje nakazujejo rokopisi, ki vsiti v ohranjene izvode Hren-Čandkovih *Evangelia inu lystuvi* (1612) smiselno dopolnjujejo knjigo slovenskih nedeljskih beril in evangelijev: v nekoliko bolj ugodnih gmotnih okoliščinah bi bili zlahka prešli v obširnejšo tiskano pesmarico, vendar se to niti tedaj niti kdaj pozneje ni zgodilo – poznejše izdaje EvL so namreč objavljale le manjši del tega besedilnega izročila. *Leški rokopis* po vsem sodeč predstavlja povsem drugo možnost, saj ni videti, da bi bilo slovensko besedilo v kakšnem smiselnem odnosu z

¹⁰ Zanimivo bi bilo takšne rokopisne pesniške antologije tekstnokritično raziskati z namenom, da bi dognali, od kod so bile izbrane pesmi prepisane. Domnevam, da bi bilo moč iz stopnje in značaja variantnih mest vsaj pri nekaterih pesmih razbrati, da njihova predloga ni bila tiskana objava, ampak že kakšna predhodna rokopisna zbirka. Tako podprto razumevanje literarnega življenja bi seveda vodilo k drugačnim pogledom na 19. stoletje, kakor jih nudi na golo bibliografijo tiskanih del oprta literarna zgodovina.

nemško tiskovino; uporablja jo predvsem kot materialno podlago za svoje besedilo. Skrajno drugo možnost v odnosu do tiskane knjige pa uresničujejo rokopisi, ki so nastali kot prepisi že izdanih tiskanih knjig. Tu je rokopisna kultura, paradokсно, dajala nov obstoj besedilom starejših tiskanih del, ki so medtem postala še težje dosegljiva kakor v času natisa, in je omogočala svojim, četudi maloštevilnim bralcem redko svoboščino, da so mogli starejša besedila, ki jih je nova doba že zavrгла, še naprej brati in uživati njihovo odmaknjeno estetsko spekulacijo.

Če te raznolike primere premislimo glede na tisto, kar nam pri vsakem od njih prinaša informacije in nas vodi k novim spoznanjem, se nam na rokopisih izluščijo tri temeljne kategorije, pomembne za preučevanje: kontekst, besedilo in recepcija. Izraziti jih je mogoče kot raziskovalna vprašanja takole.

- Kontekst nastanka: v kakšnem socio-kulturnem kontekstu je rokopis nastal? Katera gibalna so vplivala na njegov nastanek? Kakšno vlogo je v danem kontekstu rokopis opravljal?
- Besedilo: vsebinske, oblikovne, zvrstne posebnosti; njegova intencija: ohranja preteklo izročilo ali kreira nekaj na novo, morda oboje hkrati? Kako upošteva družbeni kontekst, publiko, lastnika: se mu prilagaja vsebinsko (npr. izbor pesmi, predelava proze), jezikovno (narečja, leksika, slovnične oblike)?
- Posredovanje in recepcija: ali rokopis predstavlja rokopisno objavo? Kakšne vrste, kdo ga je izdelal: avtor, posrednik ali bralec? Kakšna je bila njegova publika, javnost?

S smeri, ki jih odpirajo ta gledišča, se denimo pokaže, da rokopisi, vsiti v *Evangelia inu lystuvi* 1612, nadaljujejo srednjeveško (pesemsko) tradicijo, *Slovenski evangelistarij* po Stapletonu pa začenja nekaj novega – redno branje slovenskega evangelija pri nedeljskem katoliškem bogoslužju. Prvi se tako prilagajajo navadam ali potrebam lokalnega okolja, da vsebuje vsak drugačen nabor pesmi, drugi sledi liturgičnemu redu (oglejskega) misala, vendar svobodno povzema Stapletonove interpretativne točke ali ključe. V prvem primeru je bila vloga rokopisov vzpodbujanje petja (vodili so k aktivnosti), v drugem primeru poslušanja Božje besede (vodili so k receptivnosti). Domala vsi omenjeni rokopisi so nastali v širšem ekleziastičnem kontekstu, razen Leškega, ki je bukovniškega izvora, in obeh pesniških antologij s Čopovim arhivom vred, ki so meščanskega, civilnega izvora, čeravno je bil eden od piscev duhovnik.

Pisci rokopisnih besedil slovenskega baroka so šli včasih precej daleč s prirejanjem, variiranjem in izbiranjem vzorčnih odlomkov izvirnikov

ali predlog v svoje prevode, predelave ali izbore – da bi jih le prilagodili svojemu okusu, razumevanju in zmožnosti sprejemanja, pa tudi zmožnostim svojega okolja, ki je bilo prva javnost teh rokopisov. To je še posebej izstopajoče pri daljših prozih besedilih, kakor sta *Poljanski rokopis* (NRSS Ms 023) in z njim povezano besedilno izročilo, zlasti njegov protograf (NRSS Ms 028), s katerega je bil prepisan z manjšimi predelavami in večjimi krajšavami (Ogrin in Žejn), ali pa besedilo iz leta 1807, ohranjeno v zapuščini Matije Nagliča, zabeleženo kot *Pasijon* (NUK Ms 1390/202-1). Ta vsebuje mnoga besedilna ujemanja s *Poljanskim rokopisom*, a verjetno še več velikih razlik, saj je pisec rokopisa predlogo svobodno prirejal, krajšal, povzemal, variiral. Pisec *Poljanskega rokopisa* se pri prepisovanju in pripravi svoje rokopisne objave ni nahajal v vlogi avtorja besedila, marveč v vlogi posrednika ali celo uporabnika, bralca, zato je pri prepisovanju tembolj upošteval afiniteto svojega družbenega okolja. Rokopisna kultura mu je omogočala besedilno preoddajo, v kateri je besedilo prilagodil svojemu horizontu možnosti in receptivnosti, s tem pa ga poustvaril ter individualiziral. Podrobne raziskave teh in podobnih primerov bi evidentirale konkretne načine, kako rokopisni medij omogoča, da si določen uporabnik ali skupina bralcev, poslušalcev ali pevcev prilagodi besedilo glede na svoje možnosti in potrebe – pokazala bi se makrostruktura besedilne individualizacije. Obstajajo pa tudi primeri, ki izrecno kažejo tudi mikrostrukturo takšne prilagoditve posamični osebi. S spretno roko napisan molitvenik Marije Shametini iz leta 1778 vsebuje molitvena in nekatera poetična meditativna besedila, ki bi jih verjetno našli tudi v nekaterih natisnjenih molitvenikih te dobe; posebnost tega izjemno lepo izpisanega in koloriranega rokopisa, ki ga je verjetno izpisala ženska, je namreč v tem, da je tudi slovnično prilagojen ženski osebi: vsi glagolski deležniki so napisani v ženski obliki: »*da te bom lubila ... is zelega moiga serza vezh ko sama sebe ... sim offrala.*«

Rokopisna kultura je kot medij besedilne preoddaje zmogla besedilo prilagoditi, individualizirati glede na subjekt, ki ga je zapisoval, ali glede na subjekt, ki mu je bil namenjen – edninski ali skupinski. V rokopisni preoddaji besedil je zato samodejno prihajalo do prepletanja *prepisovanja* kot kopiranja besedila in *pisanja* kot variiranja in ustvarjanja nove besedilne celote. Ta proces je bil na Slovenskem tesno povezan z baročno kulturo; razni zgodovinski dejavniki, ne vselej ugodni, so ga podaljšali in ohranili še precej pozno, prek konca 18. še globoko v 19. stoletje. Omogočil je, da so mnogi preprosti Slovenci kot bralci ali poslušalci in pevci prišli v stik z višjo literarno kulturo baročne dobe na način, ki jim je bil dostopen in zaželen, pri tem pa je bil vendarle ome-

jen na manjši krog prejemnikov kakor besedilo tiskane knjige. Ta je postopoma prevladala in zajela široke kroge Slovencev, toda besedilo je morala pri tem unificirati in opustiti brezštevne drobne prilagoditve, s katerimi je poprej rokopisna knjiga individualizirala bralno izkustvo naših prednikov.

VIRI

- EvL 1612. *Evangelia inv lystvi na vse nedele, inu jmenite prasnike, celiga lejta, po stari Karjzhanjki navadi resdeleni. Vsem catholiciskim cerkvam, stuprau v'Krajnjski desheli, k'dobrimu, snovizh is Bukovskiga na Slovenjski jesik sveštu prelosheni.* MDCXII [v kolofonu:] v Nemfškim Gradzu ... MDCXIII.
- EvL 1672. *Evangelia inu lystvi na vse nedele inu jmenitne prasnike, ceiliga leita, po catholiciski vishi inu po teh ponoulenih Mafhnih Bukvah resdeleni. Vsem catholiciskim slouenskim cerkuam, ftuprau v'Krainjski desheli, k' dobrimu, is latinjskiga na slovenjski jesik sveštu prelosheni, inu s'nouizh poprauleni ...* v Nemfškim Gradzu ... MDCLXXII.
- NUK, Ms 15/2009. Dostopno: *Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja. Ms 023. Poljanski rokopis. Jezusovo življenje v sto postavah.* http://ezb.ijs.si/fedora/get/nrss:nrss_ms_023/VIEW/
- NUK, Ms 178. Dostopno: *Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja. Ms 085. Slovenski evangelistarij s Stapletonovimi latinskimi perikopami.* Splet. 23. 3. 2017. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/nrss:nrss_ms_085/VIEW/>
- NUK, Ms 490. Čop, Matija, Zapuščina.
- NUK, Ms 1659/IV. 7. Prepis pesmi Jurija Dalmatina in Sebastijana Krelja iz Pesmarice 1579, fotografije.
- NUK, Ms 1355. Zvezek s prepisi slovenskih umetnih pesmi.
- NUK, Ms 1390/202-1. *Pasijon.* Iz zapuščine Matije Nagliča.
- NUK, Ms 1663. Gradivo za zgodovino slovenskega slovstva in arhivsko gradivo verskih ali posvetnih ustanov. III. 1. *Budimpeštanski rokopis*, fotografije.
- Stržinar, Ahacij, 1729: *Catholic kershanskiga vuka peissme, katére se per kershanskimo vuko, Boshyh potyh, per svétimu missiónu; inu slasti per svétimo Francisco Xaverio na Strashe Górniga Gradu fare nuznu poyo.* Gradec, 1729. Izvod v NUK R 0 75843 je zvezan skupaj z rokopisom na 240 straneh: Paglovec, Franc Mihael (prepisal Anton Wider): *Cantilenae variae partim antiquae partim novae in hunc libellum transcriptae, ne pereant, et oblivioni dentur ac ut posteris devoto usui esse queant.* Šmartno v Tuhinju, 1733.
- Stapleton, Thomas: *Promptuarium morale super evangelia dominicalia totius anni: ad instructionem concionatorum, [ad] reformationem peccatorum, [ad] consolationem piorum. Ex sacris scripturis, SS. Patribus, & optimis quibusque authoribus studiose collectum:* authore Thoma Stapletono, Anglo; S. Theol. Doctore, & regio professore Louanij. Editio altera, ab ipso authore aucta & recognita. Pars aestivalis, Antverpiae, in officina Plantiana [1593], Pars hyemalis, Coloniae Agrippinae [1620].
- UKM, Ms 17/1, *Županova Micka*, prepis iz 19. stoletja, 40 str.
- UKM, Ms 23. Dostopno: *Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja. Ms 053. Bukvice molitvene.* Splet. 25. 3. 2017. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/nrss:nrss_ms_053/VIEW/>

UKM, Ms 114. Martin Bihtar, *Pesmarica*.

UKM, Ms 115. *Leški rokopis*.

LITERATURA

- Grafenauer, Ivan. »Pripombe k slovenskemu Stapletonu«. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino IV (1924): 106–116.
- Greetham, D. C. *Textual Scholarship: An Introduction*. New York: Garland Publishing, 1994.
- Hadrovics, Laszlo. »Gebete und Gesänge einer slowenischen Rosenkranzbruderschaft aus dem 17. Jahrhundert«. *Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae* 3.1–4 (1957): 379–401.
- Kidrič, France. »Opombe k protiref. (katol.) dobi v zgodovini slovenskega pismenstva«. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino III (1921): 73–133.
- — —. »Doneski za zgodovino slovenskega lekcionarja in slovenske pridige«. *Bogoslovni vestnik*, 3.2 (1923): 149–169.
- — —. »Stapleton med Slovenci«. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino IV (1924): 76–105.
- Koblar, France. »Strel, Janez«. (1790–1847). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 1971, 2013.
- Legiša, Lino, in Alfonz Gspan, ur. *Zgodovina slovenskega slovstva I. Do začetkov romantike*. Ljubljana: Slovenska matica, 1956.
- Love, Harold. *Scribal Publication in Seventeenth-Century England*. Oxford, New York: Clarendon Press, Oxford University Press, 1993.
- McKitterick, David. *Print, Manuscript, and the Search for Order, 1450–1830*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2003.
- Ogrin, Matija, in Andrejka Žejn. »Strojno podprta kolacija slovenskih rokopisnih besedil: variantna mesta v luči računalniških algoritmov in vizualizacij«. *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika, 29. september–1. oktober 2016*. Ur. T. Erjavec, D. Fišer. Ljubljana: ZIFF, 2016. 125–132.
- Smolik, Marijan. *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja. Druga, elektronska, pregledana izdaja*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2011. Splet. 25. 2. 2017. <<http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:ovr/VIEW/>>

The Role of Manuscripts during Slovenian Literature's Long Transition from Manuscript to Print Book

Keywords: book history / Slovenian literature / Baroque / Enlightenment / manuscripts / codex book / print book

Numerous Slovenian texts written during the Baroque period of the seventeenth and eighteenth centuries have remained in manuscript form, because for a variety of reasons, both economic and ideological, they could not appear in the medium of the printed book. Yet many of these manuscripts are nonetheless variously connected with printed books: some were sewn into printed books as addenda. Because some manuscripts could not be published, their texts reached readers as manuscript publications. Yet other nineteenth-century manuscript texts published as manuscripts reproduced popular printed books that had come out in the Baroque period but could not be republished because of Enlightenment disapproval. This article explores the ways both media coexisted, with an emphasis on Slovenian letters in the early modern age, highlighting several special features of the manuscript medium. A manuscript enabled a scribe or a writer to considerably adapt its text not only to his linguistic idiom, but also to adapt, vary, and shorten a text, adding elements of oral tradition, according to his affinities and the needs of the local social context. He thus combined textual transmission of a manuscript (*Textüberlieferung*) with authorial creativity in a new text. During Slovenian letters' difficult and long transitional period from manuscript to the medium of the printed book, which lasted from the sixteenth until the middle of the nineteenth century, the manuscript was a medium that facilitated synthesis of copying texts and modifying and creating them.

1.01 Izvirni znanstveni članek / Original scientific article
UDK 821.163.6.09